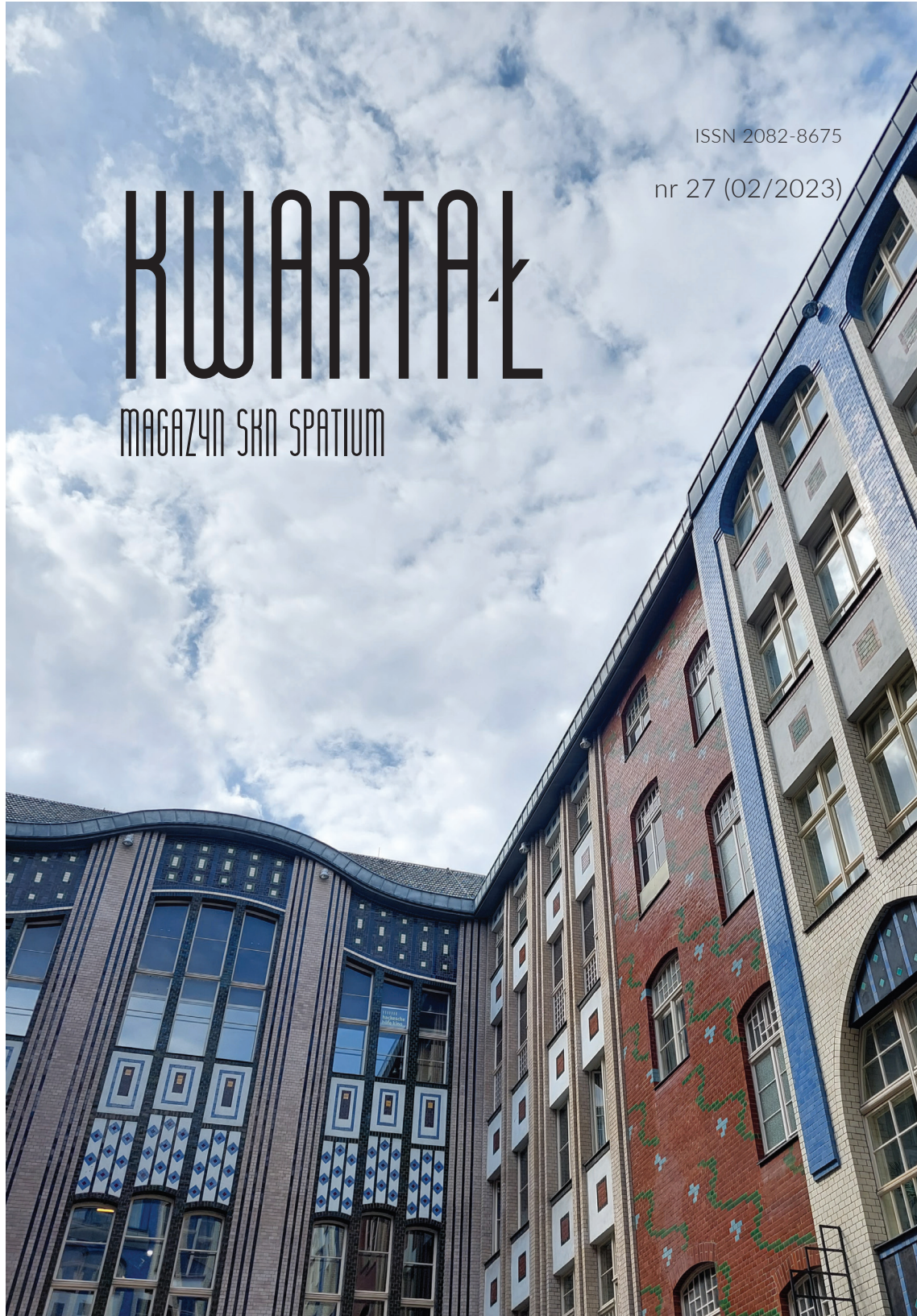

ISSN 2082-8675

nr 27 (02/2023)

KWARTAŁ

MAGAZYN SKN SPATIUM

Hubert Wójcicki

Ciche ofiary wojny w Ukrainie: Dziedzictwo kulturowe i jego losy w trakcie konfliktu

Słowa kluczowe: dziedzictwo kulturowe, Ukraina, wojna, Rosja, ochrona zabytków

Wprowadzenie

Każde państwo dysponuje wielofunkcyjnym zasobem, jakim jest dziedzictwo kulturowe. Mimo, iż termin dziedzictwo kulturowe jest bardzo złożony i jego definicja ulega zmianom, to uznaje się, że zasoby dziedzictwa są unikatowe i związane z konkretnymi miejscami, a jednostki i społeczeństwa mogą zaś czerpać z nich korzyści. Od 24.02.2022 roku na terytorium Ukrainy obserwuje się nieuzasadnione, barbarzyńskie niszczenie dóbr kultury, w tym obiektów dziedzictwa kulturowego. Spalone dzieła sztuki, splądrowane muzea i budynki sakralne, zdewastowane pomniki to krzywdy, które Rosja wyrządza dziedzictwu Ukrainy i świata.

Dziedzictwo kulturowe w perspektywie teoretycznej

Termin dziedzictwo kulturowe jest pojęciem współcześnie wykorzystywanym w każdej dziedzinie. Jest to termin złożony i wieloznaczny, który trudno jednoznacznie zdefiniować (Purchla, 2013). Jedną z pierwszych prawnych definicji dziedzictwa kulturowego została zaproponowana w 1972 roku podczas Konwencji Paryskiej, która dotyczyła ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego. Jednak z czasem definicja dziedzictwa kulturowego rozszerzała swój zakres znaczeniowy. Współcześnie dziedzictwo kulturowe jest rozumiane na ogół jako wszystko, co pozostało z przeszłości oraz to, co społeczeństwo jednocześnie uznaje za swą szczególną własność lub co dana wspólnota uznaje za swój spadek, z którym się identyfikuje (Tomaszewski, 2000).

Warto tu zaznaczyć, że dziedzictwo dzieli się na trzy podstawowe kategorie: dziedzictwo przyrodnicze, dziedzictwo kulturowe materialne oraz dziedzictwo kulturowe niematerialne. Te trzy kategorie oddziałują na siebie oraz się dopełniają. Podział ten wskazuje zarazem, że dziedzictwo kulturowe to takie dobra, które powstały w wyniku działalności człowieka, zaś dziedzictwo przyrodnicze to dobra, które powstały w wyniku działania czynników naturalnych (tabela 1).

Tabela 1. Kategorie dziedzictwa i ich przykłady

DZIEDZICTWO		
KULTUROWE		PRZYRODNICZE
Powstałe w wyniku działalności człowieka		Powstałe w wyniku czynników naturalnych
MATERIALNE	NIEMATERIALNE	<ul style="list-style-type: none"> • Pomniki przyrody • Formacje geologiczne • Formacje fizjograficzne • Strefy o ściśle wyznaczonych granicach (Parki narodowe)
<ul style="list-style-type: none"> • Cmentarz • Pałac • Moneta • Listy • Zdjęcia 	<ul style="list-style-type: none"> • Tradycje • Zwyczaje • Gwara • Obrzędy • Pieśni 	

Źródło: Wójcicki (2021).

Dziedzictwo przyrodnicze – zwane też dziedzictwem naturalnym – powstało w wyniku oddziaływań czynników fizycznych, chemicznych, jak i ewolucyjnych. Do tej kategorii zalicza się między innymi rezerваты przyrody, formacje geologiczne i fizjograficzne, przyrodnicze strefy naturalne czy pomniki przyrody (Kozina, 2008).

Natomiast dziedzictwo kulturowe dzieli się na materialne i niematerialne. Niematerialne dziedzictwo kulturowe to tradycje, zwyczaje, przekazy ustne, rzemiosło, język, obrzędy. Przykładami materialnego dziedzictwa są natomiast budynki, pojazdy, fotografie, maszyny oraz stanowiska archeologiczne, za które uznaje się każdy ślad pozostawiony po działalności człowieka w przeszłości: od małych fragmentów ceramiki i monety, przez grobowce, zespoły budowlane, osady, aż po całe krajobrazy. Warto podkreślić, iż wśród dziedzictwa materialnego jedną z najważniejszych kategorii stanowią obiekty ujęte na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO (Chabiera i in., 2019).

Dziedzictwo jako takie jest często przypisywane narodom, kulturom i państwom, ale uznaje się je również za wspólne dobro całej ludzkości. Lista Światowego Dziedzictwa UNESCO (Lista UNESCO) to rejestr najcenniejszych obiektów (miejs) świata pod względem ich wartości historycznej, kulturalnej i przyrodniczej. Rejestr ten powstał

na mocy Konwencji o Ochronie Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego z roku 1972. Obecnie na Liście UNESCO znajduje się 17 obiektów z Polski. Stare Miasto w Krakowie oraz Królewskie Kopalnie Soli w Wieliczce zostały wpisane w 1978 roku jako jedne z pierwszych 12 obiektów na świecie. Lista UNESCO obecnie obejmuje 1154 obiektów ze 165 państw (Polski Komitet ds. UNESCO, b.d. a).

Ze względu na swoją wartość oraz znaczenie dla społeczeństwa dziedzictwo kulturowe wymaga ochrony. Ochrona dziedzictwa kulturowego jest procesem trudnym, który stanowi wyzwanie dla władz publicznych oraz całego społeczeństwa (Purchla, 2000). System ochrony dziedzictwa jest rozbudowany, jednak często nie jest wystarczający, aby w pełni chronić istniejące dziedzictwo. Ochrona dziedzictwa kulturowego jest regulowana przez wiele aktów prawa krajowego i międzynarodowego.

Konwencja Haska z 1954 roku jest pierwszym międzynarodowym dokumentem związanym z ochroną dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego. Konwencja jest jednym z podstawowych narzędzi prawa międzynarodowego służących ochronie dóbr kultury na wypadek konfliktu zbrojnego (Barkan, 2002). Dokument ten ma na celu ochronę dziedzictwa kulturowego narodów, grup i różnych członków społeczeństwa na całym świecie przed konsekwencjami konfliktów zbrojnych (Konwencja, 1954).

Dziedzictwo kulturowe Ukrainy

Ukraina to drugi co do powierzchni kraj Europy. Na jej terytorium znajdują się bogate i bardzo zróżnicowane zasoby dziedzictwa materialnego i niematerialnego. Historia w każdym zakątku współczesnego państwa ukraińskiego pozostawiła po sobie liczne ślady. Niektóre miejsca odzwierciedlają wierność religii poprzez zabytkowe cerkwie, kościoły czy kaplice, podczas gdy inne są pozostałością radzieckiego modernizmu (Krool et al., 2018). Od 24.02.2022 roku dziedzictwo Ukrainy jest zagrożone ze względu na nieuzasadnioną inwazję, poprzez którą Rosja próbuje negować odrębność ukraińskiej kultury i tożsamości narodowej (Kępiński, 2022).

Wszystkie elementy dziedzictwa Ukrainy są częścią jej wielowiekowego istnienia, opisują historię, zmiany, ewolucje, przez które przechodził naród ukraiński i inne narody zamieszkujące terytorium współczesnej Ukrainy. Dzięki temu dziedzictwo Ukrainy jest ważne dla różnych grup ludności – lokalnych i pozalokalnych.

Na terytorium Ukrainy przed 24.02.2022 roku istniało ponad 5000 muzeów, 65 rezerwatów historyczno-kulturalnych oraz około 170 000 zabytków, w tym 7 obiektów z Listy UNESCO, do których należą (Polski Komitet ds. UNESCO, b.d. b):

- Ławra Peczebrska i Sobór Mądrości Bożej w Kijowie,
- Stare Miasto we Lwowie,
- Południk Struvego,
- Rezydencja prawosławnych Metropolitów Bukowiny i Dalmacji w Czerniowcach,
- Stare miasto Chersonesz Taurydzki i jego Chora,
- Drewniane cerkwie regionu karpackiego w Polsce i na Ukrainie,
- Pradawne i pierwotne lasy bukowe Karpat i innych regionów Europy.

Sam Kijów nazywany jest wśród społeczności ukraińskiej „matką miast ruskich”. Stolica Ukrainy posiada bardzo ciekawą oraz bogatą historię, jest bowiem najstarszym miastem tego kraju. Założono je prawdopodobnie w V wieku (Baranowski, 2019). Jednym z najcenniejszych zabytków Ukrainy, który został ujęty na Liście UNESCO, jest właśnie kijowski Sobór Mądrości Bożej (Branowski, 2019). To dawna cerkiew, która obecnie jest perłą architektoniczną Ukrainy. Tysiącletnia budowla obecnie jest państwowym muzeum-rezerwatem architektonicznym, który w 1990 roku został wpisany na Listę UNESCO. Warto podkreślić, że choć Sobór Mądrości Bożej ma ogromną wartość dla narodu ukraińskiego, to świątynia ta nie należy do żadnej organizacji religijnej (Historia Do Rzeczy, 2022).

Myśląc o dziedzictwie materialnym Ukrainy, nie wolno zapomnieć o Lwowie, a w szczególności o jego zabytkowym Starym Mieście. Lwów to miasto o bardzo szerokim katalogu różnego rodzaju zabytków. Jego niezwykłość bierze się między innymi z wpływu różnych religii i wyznań, stąd też niezwykle bogactwo lwowskich kościołów, cerkwi oraz kaplic. W 1998 roku zabytki Lwowa – historyczny zespół Starego Miasta – ze względu na swoją wartość zostały wpisane na Listę UNESCO (Sanik, 2016).

Warto zaznaczyć, iż dziedzictwo kulturowe Ukrainy to nie tylko cerkwie czy muzea, lecz także dziedzictwo składające się z obiektów, o których powszechnie nie myśli się w kategoriach zabytkowych. Do takich obiektów należy między innymi modernistyczny terminal na lotnisku w Mikołajowie (Bouryak & Rusanova, 2019) czy budynek administracji w Charkowie, który łączy ze sobą socrealizm oraz neoklasycyzm (Cymer, 2019).

W ciągu sekundy wszystko się zmieniło

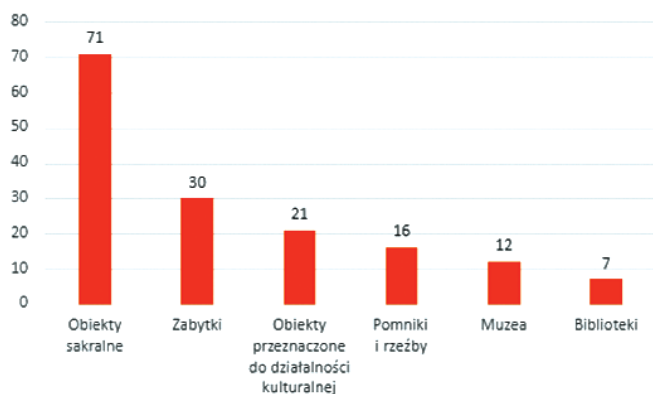
24.02.2022 roku to data rozpoczęcia się pełnowymiarowej wojny w Ukrainie wywołanej przez rosyjskiego agresora. Wskutek rosyjskiej agresji uszkodzona lub zniszczona została nie tylko infrastruktura wojskowa, ale też cywilna, w tym obiekty dziedzictwa kulturowego. Galerie sztuki, pomniki, świątynie, biblioteki

i teatry zostały narażone na ostrzał. W wyniku ataków artyleryjskich oraz bombardowań wiele dóbr kultury zostało nieodwracalnie zniszczonych lub częściowo uszkodzonych (Piechowska, 2022).

Czwartego dnia wojny (27.02.2022 roku) odnotowano pierwszy atak na obiekt materialny ukraińskiego dziedzictwa. W wyniku ostrzału całkowicie spłonęło Muzeum Historyczno-Krajoznawcze w Iwankowie nieopodal Kijowa. W zbiorach tej instytucji prezentowano głównie lokalne rękodzieło. Pożar pochłonął wszystkie – nawet te najcenniejsze – eksponaty. Zgromadzone tam prace Marii Prymaczenko – które są symbolem pokoju, miłości do ojczyzny oraz tożsamości narodowej – również zostały nieodwracalnie utracone (Gostkiewicz, 2022).

Według stanu na 04.07.2022 roku UNESCO potwierdziło zniszczenia 157 obiektów zabytkowych na terytorium Ukrainy od 24.02.2022 roku (wykres 1). Wskutek działań wojennych zniszczonych zostało 71 obiektów religijnych (głównie cerkwi i kościołów), 30 zabytków, 21 domów kultury, 16 pomników oraz rzeźb, 12 muzeów oraz 7 bibliotek (NID, 2022).

Wykres 1. Zniszczenia obiektów dziedzictwa kulturowego na terytorium Ukrainy od rozpoczęcia rosyjskiej inwazji w dniu 24.02.2022 roku według stanu na dzień 04.07.2022 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Narodowy Instytut Dziedzictwa (2022).

Wiele instytucji kulturalnych od 24 lutego 2022 roku musiało zawiesić swą działalność z powodu rosyjskiej inwazji. Ponad 100-letni budynek teatru w Mariupolu w trakcie oblężenia tego miasta został przekształcony na schronienie dla mieszkańców (głównie kobiet z dziećmi) (TVN24, 2022). Sytuacja wojenna w Mariupolu z dnia na dzień się jednak pogarszała. 12.03.2022 roku na placu przed i za

wspomnianym teatrem namalowano napisy „DETI” (pol. *DZIECI*). W ten sposób oznaczono gmach teatru jako obiekt cywilny (TVN24, 2022). Mimo tych oznaczeń 16.03.2022 roku teatr został zniszczony w wyniku bezpośredniego trafienia naprowadzaną laserowo bombą lotniczą. 25.03.2022 roku Rada Miasta Mariupol poinformowała, że w wyniku bombardowania teatru zginęło ok. 300 osób (Gostkiewicz, 2022). Przykład ten pokazuje, jak cierpienie ludzkie spleta się z traceniem zasobów dziedzictwa kulturowego.

Chronić za wszelką cenę

Społeczeństwo Ukrainy w trosce o zachowanie swych zabytkowych obiektów zaczęło podejmować różne inicjatywy społeczne mające na celu ochronę pomników oraz rzeźb znajdujących się w przestrzeni publicznej. W miarę możliwości takie obiekty zaczęto osłaniać materiałami ogniotrwałymi czy workami z piaskiem.

Ukraina podjęła szereg działań zabezpieczających dobra kultury materialnej. Istotną rolę w ratowaniu zabytków odegrały liczne inicjatywy społeczne. Jedną z nich było utworzenie lwowskiego Centrum Ratowania Dziedzictwa Kulturowego, które od 01.03.2022 roku udziela pomocy muzeom, placówkom kultury oraz obiektom sakralnym w zakresie zachowania ich zbiorów (Bazhenova, 2022).

Zabytkowe elementy wyposażenia oraz ekspozycje muzealne są demontowane i umieszczane w schronach. Ukraińskie Ministerstwo Kultury i Polityki Informacyjnej nie rozpowszechnia jednak dużej ilości informacji o metodach ochrony muzeów i miejscu przechowywania ich zbiorów (Bazhenova, 2022).

Jednym z najważniejszych zadań Ministerstwa Kultury i Polityki Informacyjnej Ukrainy jest obecnie prowadzenie właściwej dokumentacji przestępstw wojennych (Konwencja, 1954). W marcu 2022 roku ministerstwo to utworzyło specjalną stronę internetową, na której gromadzone są informacje o niszczeniu i uszkodzeniu dziedzictwa kultury. Zebrane informacje mogą okazać się kluczowymi dowodami do ścigania osób zamieszanych w zbrodnie na mocy prawa ukraińskiego i międzynarodowego przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym w Hadze (Krzykowska, 2022).

Podsumowanie

Wydawać by się mogło, że doświadczenia II wojny światowej w kwestii zniszczeń obiektów dziedzictwa kulturowego na długo będą stanowić przestrożę dla społeczności międzynarodowej. Oblicze obecnej rosyjskiej agresji na Ukrainę

pokazuje jednak, że także współcześnie konflikt zbrojny może prowadzić do niszczenia pamiątek przeszłości na dużą skalę. Należy przy tym pamiętać, że burzenie obiektów dziedzictwa kulturowego jest zbrodnią wojenną na mocy konwencji Haskiej z 1954 roku.

Zniszczenia obiektów dziedzictwa kulturowego Ukrainy – budynków sakralnych, pomników, muzeów i ich zbiorów, teatrów, bibliotek oraz innych zabytkowych budynków (na przykład budynku administracji w Charkowie) – wywołują poczucie straty, bezsilności oraz pustki. Inicjatywy społeczne oraz rządowe wydają się nie być jeszcze na tyle skuteczne, aby w całości chronić każdy element dziedzictwa Ukrainy. Pomoc państw sojusznicznych Ukrainy w obecnej sytuacji jest zatem bardzo istotna, ponieważ już teraz należy podjąć pracę nad mechanizmem pomocy w zakresie odbudowy i rekonstrukcji dziedzictwa kulturowego Ukrainy.

Bibliografia

- Baranowski, M. (2019.12.10). Kijów zabytki i atrakcje – zwiedzamy stolicę Ukrainy. Dostęp dnia 2022.11.25 ze źródła: <https://www.naszszlak.pl/archives/32505>
- Barkan, E. (2002). Amending historical injustices: the restitution of cultural property – an overview. [w:] E. Barkan, & R. Bush (red.), *Claiming the stones / naming the bones: cultural property and the negotiation of national and ethnic identity*. Los Angeles: Getty Research Institute, 16–45.
- Bazhenova, H. (2022.04.27). Ochrona dziedzictwa kulturowego Ukrainy w czasie wojny. Dostęp dnia 2022.10.24 ze źródła: <https://ies.lublin.pl/komentarze/ochrona-dziedzictwa-kulturowego-ukrainy-w-czasie-wojny/>
- Bouryak, A., & Rusanova, M. (2019). Dlaczego wspaniała architektura wczesnego modernizmu ukraińskiego jest mało znana w świecie i niepopularna na Ukrainie. [w:] M.J. Sołtysik, & R. Hirsch (red.), *Architektura XX wieku. Jej badania i popularyzacja w Gdyni i w Europie*. Gdynia: Wydawnictwo Urząd Miasta Gdyni & Politechnika Gdyńska, 69–74.
- Chabiera, A., Koziół, A., & Skaldawski, B. (2019). *Dziedzictwo obok mnie. Poradnik zarządzania dziedzictwem w gminach*. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- Cymer, A. (2019.06.17). Socrealizm nieoczywisty. Dostęp dnia 2022.10.27 ze źródła: <https://culture.pl/pl/artykul/socrealizm-nieoczywisty>
- Długosińska, A. (2022.04.01). Przed i po. Tak Rosjanie zniszczyli zabytki Ukrainy. Dostęp dnia 2022.10.26 ze źródła: <https://tvn24.pl/premium/ukraina-przed-i-po-tak-rosjanie-zniszczyli-zabytki-5656418>
- Gostkiewicz, M. (2022.02.28). Rosjanie zniszczyli muzeum z pracami artystki ludowej Marii Prymachenko. Dostęp dnia 2022.10.26 ze źródła: <https://wiadomosci.wp.pl/rosjanie-zniszczyli-muzeum-z-pracami-artystki-ludowej-marii-prymachenko-6742231590149088a>
- Gostkiewicz, M. (2022.03.25). Znana liczba ofiar bombardowania teatru w Mariupolu. „Okupant wiedział, gdzie uderza”. Dostęp dnia 2022.11.27 ze źródła: <https://wiadomosci.wp.pl/okolo-300-ofiar-bombardowania-teatru-w-mariupolu-6751046801853376a>

- Historia Do Rzeczy (2022.03.04). Zagrożone przez Rosję zabytki Kijowa. Dostęp dnia 2022.10.26 ze źródła: <https://historia.dorzeczy.pl/271288/kijow-zabytki-historia-cerkwie-historia-kijowa.html>
- Kępiński, K. (2022.03.03). Dziedzictwo i inicjatywy architektoniczne Ukrainy. Dostęp dnia 2022.10.25 ze źródła: <https://www.architekturaibiznes.pl/odkrywajmy-ukrainskie-dziedzictwo-architektoniczne,10704.html>
- Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisane w Hadze dnia 14.05.1954 r. (Dz.U. 1957 nr 46 poz. 212).
- Kozina, K. (2008). Obiekty przyrody nieożywionej na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO. Przegląd Geologiczny, 56, 198–207.
- Krool, V., Vdovichen, A., & Hyshchuk, R. (2018). Historical and cultural heritage of the region and its opportunities in tourism and excursion activities (case of Chernivtsi region, Ukraine). *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 23(3), 808–823. <https://doi.org/10.30892/gtg.23316-330>
- Krzykowska, K. (2022.05.02). Powstał rejestr zniszczeń dóbr kultury na Ukrainie; na liście do tej pory 277 obiektów. Dostęp dnia 2022.10.26 ze źródła: <https://dzieje.pl/kultura-i-sztuka/powstal-rejestr-zniszczen-dobr-kultury-na-ukrainie-na-liscie-do-tej-pory-277>
- Narodowy Instytut Dziedzictwa (2022.07.16). Niszczenie dziedzictwa kulturowego jako skutek rosyjskiej agresji na Ukrainę tematem posiedzenia Rady Bezpieczeństwa ONZ. Dostęp dnia 2022.11.27 ze źródła: <https://nid.pl/2022/07/16/niszczenie-dziedzictwa-kulturowego-jako-skutek-rosyjskiej-agresji-na-ukrainie-tematem-posiedzenia-rady-bezpieczenstwa-onz/>
- Piechowska, M. (2022.03.14). Rosyjska agresja na Ukrainę a zagrożenie dla dziedzictwa kulturowego. Dostęp dnia 2022.11.27 ze źródła: <https://www.pism.pl/publikacje/rosyjska-agresja-na-ukrainie-a-zagrozenie-dla-dziedzictwa-kulturowego>
- Polski Komitet ds. UNESCO (b.d. a). Dostęp dnia 2022.11.11 ze źródła: <https://www.unesco.pl/kultura/dziedzictwo-kulturowe/swiatowe-dziedzictwo/polskie-objekty/>
- Polski Komitet ds. UNESCO (b.d. b). Dostęp dnia 2022.10.26 ze źródła: <https://www.unesco.pl/?id=298>
- Purchla, J. (2000). Dziedzictwo a rozwój. [w:] M. Reklewska (red.), *Dziedzictwo a rozwój. Doświadczenia*. Krakowa. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 59–73.
- Purchla, J. (2013). Dziedzictwo kulturowe w Polsce: System prawny, finansowanie i zarządzanie. [w:] J. Hausner, A. Karwińska, J. Purchla (red.), *Kultura a rozwój*. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 195–224.
- Sanki, G. (2016.07.08). Zabytki Lwowa – Atrakcje i ciekawe miejsca we Lwowie. Dostęp dnia 2022.10.26 ze źródła: <https://eloblog.pl/zabytki-lwowa-atrakcje-i-ciekawe-miejsca-we-lwowie/>
- Tomaszewski, A. (2000). Dziedzictwo i zarządzanie. [w:] K. Gutowska (red.), *Problemy zarządzania dziedzictwem kulturowym*. Warszawa: Fundacja „Res Publica Multiethnica”.
- TVN24 (2022.03.16). W Mariupolu Rosjanie zbombardowali teatr. Na zdjęciach satelitarnych przy budynku widać duże białe napisy „dzieci”. Dostęp dnia 27.11.2022 ze źródła: <https://tvn24.pl/najnowsze/ukraina-mariupol-rosjanie-zbombardowali-teatr-gdzie-byli-cywile-duze-biale-napisy-dzieci-przy-teatrze-5638343>
- TVN24 (2022.03.17). Teatr Dramatyczny w Mariupolu, miejsce ucieczki od bomb i katastrofy humanitarnej dla setek osób, głównie kobiet i dzieci. Dostęp dnia 2022.11.27 ze źródła: <https://tvn24.pl/swiat/ukraina-oblezenie-mariupola-nagranie-z-teatru-dramatycznego-przed-zbombardowaniem-5639021>

TVN24 (2022.04.03). W Trościańcu ostrzelane były dworzec, szpital, muzeum. Zdjęcia z miasta odbitego z rąk rosyjskich okupantów. Dostęp dnia 2022.11.27 ze źródła: <https://tvn24.pl/swiat/ukraina-zdjecia-z-troscianca-odbitego-z-rak-rosyjskich-okupantow-5661100>

Wójcicki, H. (2021). Rewitalizacja jako narzędzie ochrony dziedzictwa kulturowego. Przykład Rawy Mazowieckiej. Niepublikowana praca licencjacka. Łódź: Uniwersytet Łódzki.